

podarowali jeden egzemplarz oznaczony numerem 674, wydanego kodeksu bezpłatnie do zbiorów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu, a przesłał go ks. prałat Józef Gottschalk z Fuldy, aby służył polskiej nauce, ponieważ jego zdaniem opisany kodeks — „für die polnische Geschichtswissenschaft von Bedeutung ist“⁴.

Przy okazji pragniemy na tym miejscu podziękować szlachetnym ofiarodawcom za piękny gest ułatwiający słuzenie obiektywnej nauce.

Bp Wincenty Urban

Jerzy Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, ustrój i uposażenie*. Poznań 1972 ss. 118, mapa. Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

Historiografia polska, a obecnie i litewska, zajmuje się dość często zagadnieniami przedchrześcijańskiej Litwy, dziejami biskupstwa wileńskiego jak również wszechstronną problematyką historyczną związaną z ustrojem, uposażeniem, funkcją oddziaływania i instytucjami pierwszego litewskiego biskupstwa, przy czym prace te dążą do wyczerpania całokształtu zagadnienia.

Litwie pogańskiej i początkowej fazie chrześcijaństwa poświęcone są prace wybitnych historyków między innymi W. Abrahama¹, S. Smolki², J. Fijałka³, K. Chodynickiego⁴, M. Kosmasa⁵. W. Abraham omówił recepcję chrześcijaństwa na Litwie do Władysława Jagiełły, wnioski i osiągnięcia badawcze są aktualne nadal. S. Smolka rozpracował przygotowanie i przebieg chrztu Litwy. J. Fijałek opracował akcję misyjną do XV wieku, kładąc nacisk na wielkie sukcesy w chrystianizacji całej Litwy. K. Chodynicki przebadał próby chrześcijaństwa przed 1386, a w licznych artykułach zajął się prawosławiem na Litwie. Próbą całościowego ujęcia zagadnienia aż do czasów reformacji jest świetnie udokumentowany artykuł Marcelgo Kosmasa. Autor zajął się problemem chrztu władców Litwy do 1386 r., penetracją chrześcijaństwa przed 1386 r., samym chrztem Litwy, synkretyzmem i resztkami pogaństwa, a w zakończeniu podał wnioski. W historiografii litewskiej po II wojnie światowej chrystianizację Litwy omawiają prace: J. Ziugłda⁶, M. Jučas⁷, J. Jurginis⁸. Dzieje biskupstwa wileńskiego zostały opracowane przez W. Wijuk-Kojałowicza⁹, praca zawiera źródła, których obecnie już nie ma. A. Naramowski¹⁰ przytacza również wiele źródeł. Monografią biskupstwa stała się praca ks. J. Kurczewskiego napisana w początkach tego wieku, wnioski i wiele danych nie straciło na aktualności.

¹ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904; tenże, *Polska a chrzest Litwy*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914 s. 3—34.

² S. Smolka, *Rok 1386. W pięciowiekowej rocznicy*, Kraków 1886; tenże, *Kiejstut i Jagiełło*, Kraków 1888.

³ J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, s. 39—333.

⁴ K. Chodynicki, *Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386*, „Przegląd Historyczny” t. 18, 1914 s. 215—319; tenże, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, t. 1, Warszawa 1934.

⁵ M. Kosmas, *Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedtrydenckiej*, „Komunikaty mazursko-warmińskie” 1972 nr 1 (115) s. 103—137.

⁶ J. Ziugłda, *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, Wilno 1957.

⁷ M. Jučas, *Nuo Krévos sutarties iki Liublino unijos*, Kowno 1970.

⁸ J. Jurginis, W. Merkys, *Historia Litewskiej SRR*, Kowno 1969.

⁹ A. Wijuk-Kojałowicz, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Lithuaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae 1650.

⁴ List ks. J. Gottschalka, Fulda 27 XI 1972.

W 23 rozdziałach poruszone zostały między innymi zagadnienia: 1. założenie biskupstwa wileńskiego, 2. historia poszczególnych ordynariuszów, 3. sufragani wileńscy, białoruscy, troccy, brzescy, kurlandzcy, 4. archidiaconie, 5. kapituła wileńska, 6. synody diecezjalne, 7. listy pasterskie biskupów, 8. katedra wileńska, 9. kościoły i kaplice wileńskie, 10. kościoły parafialne od 1387—1744, 11. zakony i klasztory, 12. szkolnictwo w diecezji wileńskiej, biblioteki, 13. seminaria duchowne, 14. szpitale i domy dla starców, 15. konsystorz wileński, 16. kuria biskupia. Sprawy gospodarcze i dobrami, które zostały pominięte u Kurczewskiego zajął się w obszernej pracy J. Ochmański¹¹. Mimo wielu prac, pozostało wiele luk odnoszących się szczególnie do średniowiecznych dzieł biskupstwa i to zagadnienie w całej rozciągłości podjęte zostało w recenzowanej pracy.

Ochmański całość problematyki zawarł w 3 zasadniczych rozdziałach. Pierwszy omawia instytucje naczelne związane z biskupstwem, drugi — rozwój parafii, a trzeci — uposażenie biskupstwa wileńskiego.

Najpierw autor zastanawia się nad przyczynami tak późnej chrystianizacji Litwy. Momentem przełomowym stał się chrzest Jagiełły w 1387 roku, za którym poszli książęta i lud. Sam akt chrztu nie zniszczył od razu pogaństwa, które jeszcze długo przetrwało wśród ludu. Erekcja biskupstwa nastąpiła w następnym roku po chrzcie 1388, a pierwszym biskupem został Polak Andrzej. Biskupstwo wileńskie podlegało bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, dopiero w 1415 roku papież Jan XXII włączył je do metropolii gnieźnieńskiej. Przyjęcie chrześcijaństwa z rąk Polski miało wielkie znaczenie dla Litwy, znaczenie o charakterze religijnym, politycznym i kulturalnym. Włączone bowiem zostało do polskiej organizacji kościelnej; ten czynnik uszedł uwagi autora podkreślającego tylko znaczenie polityczne i kulturalne chrztu. Chronologicznie biskupami wileńskimi byli: Andrzej 1388—1398, Jakub 1398—1407, Mikołaj z Gorzkowa 1407—1414, Piotr 1414—1421, Maciej 1422—1453, Mikołaj 1453—1507; biskupi ci byli narodowości polskiej. Pierwszym Litwinem na stolicy wileńskiej był Jan Łosowicz 1462—1482 od niego pozostali biskupi są już narodowości litewskiej, a więc Andrzej Goskowicz 1481—1491, Wojciech Tabor 1492—1507, Wojciech Radziwiłł 1507—1519, Jan z Książąt Litewskich 1520—1536, Paweł Holszański 1536—1555. Autor wydobyl wiele nie znanych drobiazgów o każdym. Stanęli oni na wysokości zadania. Do swej działalności potrzebne im były odpowiednie urzędy, dlatego zorganizowali wieloosobową kurie. Spotykanie tu wybitnych kanclerzy kurii, oficjalów, nawet wikariuszy generalnych, byli również notariusze przygotowujący pisma i dokumenty. W interesującym nas okresie było 5 sufraganów, czyli biskupów pomocniczych.

¹⁰ A. Naramowski, *Facies rerum Sarmaticarum*, Pars 1—2, Wilno 1724—1726.

¹¹ J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego 1387—1550*, Poznań 1963, s. 223.

Kapituła wileńska, zorganizowana od samego początku, składała się z prepozyta, dziekana scholastyka, kustosa i kantora. Kapituła kierowała się prawami nadawanymi przez biskupów wileńskich, przywilejami papieskimi i królewskimi. Głównym zadaniem członków kapituły było wspólne odmawianie chórowych modlitw brewiarza, spełnianie oficjów jak: nabożeństwa, kazania, spowiadanie oraz uświetnianie ceremonii w czasie obecności biskupa, natomiast dalszymi obowiązkami była opieka nad katedrą, rozstrzyganie różnych sporów, podział i korzystanie z dóbr. Autor w pracy ominął istotny i główny cel kapituły katedralnej, a zwrócił uwagę tylko na dalsze obowiązki. Na podstawie źródeł i publikacji Ochmański ustalił listę kanoników wileńskich od 1397 roku aż do połowy XVI wieku. W sumie otrzymaliśmy imiona i nazwiska 123 kanoników. Byli to ludzie bardzo często wykształceni nie tylko na Uniwersytecie Krakowskim, ale i za granicą, i dlatego wielu przechodziło na biskupstwa peryferyjne, zajmowali stanowiska w innych kapitułach, często bywali urzędnikami państwowymi i dlatego nie dziwnego, że wielu z nich niewiele miało wspólnego z kapitułą, posługując się wikariuszami katedralnymi jako swymi zastępcami. Skład społeczny trudno określić — zdecydowaną przewagę mieli ludzie ze stanu szlacheckiego; tylko 28% kanoników wileńskich było pochodzenia litewskiego, 25 z nich zostało biskupami w diecezjach: wileńskiej, żmudzkiej, łuckiej, kamienieckiej i kijowskiej, a tylko Erazm Ciołek przeszedł do diecezji polskiej w Flocku. Wykształcenie zaważyło, że kanonicy stanowili elitę intelektualną Litwy.

Przejawem zainteresowania się życiem diecezji oraz korygowania nadużyć są odbywane synody. Było ich sześć, pozostały po nich bardzo skąpe wiadomości, po których nie można w całej pełni wnioskować o całości. Pierwszy odbył się około 1520 roku, drugi w 1527 (ten ostatni przywiązywał wielką wagę do duszpasterstwa zarówno w języku polskim jak i litewskim oraz nakazał zakładanie szkół przy każdym kościele parafialnym). Trzeci synod odbył się w 1538 r., następnie w 1542, 1546, 1555. Jak zaznaczyłem, brak zachowanych do dziś uchwał synodów nie pozwala na określenie całego bogactwa problematyki występującej w tych czasach, kiedy reformacja poczęła powoli ale i zdecydowanie docierać na Litwę szczególnie do rodów magnackich. Nie wiemy, jakie bolączki życia religijnego były przedmiotem obrad i jakie podejmowano środki zaradcze. Jedno można stwierdzić, że biskupstwo wileńskie nie pozostało w tyle, gdy chodzi o działalność synodalną.

W drugim rozdziale autor analitycznie z zastosowaniem metod socjologicznych omawia powstawanie i rozwój sieci parafialnej. To zagadnienie rozpracowane zostało na trzy okresy, pierwszy do 1430, drugi zamyka się rokiem 1500 (trochę sztuczna data), a trzeci kończy się na 1553. Twórcą sieci parafialnej był Jagiełło, wzrost następuje za Witolda, który ufundował 11 nowych parafii. Na rządy Witolda przypadają również prywatne fundacje kościołów. W l. 1387—1430 z fundacji

wielkoksiążęcych i bojarskich pochodziło 27 kościołów parafialnych. Na lata 1431—1500 przypada 65 fundacji kościołów. Do tego dochodzą fundacje biskupie i w sumie otrzymujemy 103 nowe kościoły parafialne. Z pierwszej połowy XVI wieku pochodzi 27 kościołów fundacji gospodarskiej, 95 prywatnej, 7 duchownej — razem 129 nowych parafii. Ogółem w połowie XVI w. było ok. 259 kościołów. Rozmieszczenie obrazowo ilustruje zamieszczona mapa, a liczne tabele i wykresy wyraźnie dokumentują wywody Autora. Zakładanie parafii przyczyniało się do rozszerzania katolicyzmu i stąd uzasadnienie fundacji 2 kościołów daleko poza granicami Litwy w prawosławnej Rusi, aby mogły służyć Litwinom. Zakładane parafie spełniały swoje funkcje szerzenia i utrwalania wiary katolickiej, a szkoły parafialne szerzyły oświatę. Należy jeszcze dodać, że parafie spełniały również rolę w administracji państwowej. Całość pracy prowadziło duchowieństwo zrazu czysto polskie, później rodzime, kształcone zwykle u plebanów. Autor przypuszcza, że księży musiało być około 500, wydaje się że liczba ta jest stanowczo za wysoka, szczególnie kiedy porównamy ją z innymi diecezjami; a przeciętnie na parafiach bywał tylko pleban mając do pomocy rektora szkoły lub organistę. Trudno jednak coś pewnego mówić o stanie moralnym i wykształceniu wobec braku pełnej dokumentacji. Zarządzenia synodów nie ilustrują rzeczywistego obrazu.

Trzeci rozdział mówi o rozwoju uposażenia biskupstwa wileńskiego, które otrzymało stosunkowo dużo włości; nieco uboższe były dobra stolowe kapitulne, prebendy posiadali wszyscy prałaci. Uposażenie parafii było różne, rozpiętość ilustrują zamieszczone zestawienia. W tym rozdziale brak jest skali porównania z innymi diecezjami, które posiadają opracowane swoje latyfundia. Bo przecież wiemy, że biskupstwo wileńskie nie należało do intratnych i bogatych, a raczej do średnio uposażonych.

J. Ochmański na podstawie interpretacji literatury drukowanej i korzystając z nowych źródeł archiwalnych, zgodnie ze współczesnymi badaczami czy to szkoły francuskiej Le Brasa¹² czy ośrodka lubelskiego¹³, w dość interesujący sposób przedstawił dzieje wileńskiej diecezji na przestrzeni 1386—1555. Niewątpliwie wiele zagadnień oczekuje dopracowania, a to zależne jest od dotarcia do źródeł, które — należy przypuszczać — zachowały się w archiwach w Wilnie czy w Polsce. Mankamentem jest brak szczegółowego omówienia źródeł archiwalnych. Dowiadujemy się o nich tylko z wykazu skrótów, przy czym autor nie zajął stanowiska na ile zostały wykorzystane; anonsowanie kilkoma

¹² G. Le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale. Préliminaire et 1ère partie*, Paris 1959 s. 1145; *Etudes de sociologie religieuse*, t. 1: *Sociologie de la pratique religieuse dans la campagne française*, Paris 1955.

¹³ *Kościół w Polsce*, t. 1: *Sredniowiecze*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1966 s. 675.

wyrazami, że „odkrycie nowych źródeł w archiwach wileńskich” pozwala autorowi na nowe dane jest stanowczo niewystarczającym. Wydaje się koniecznością opublikowanie stanu źródeł archiwalnych, jakie obecnie znajdują się odnośnie biskupstwa wileńskiego, choćby w formie artykułu przez autora najbardziej kompetentnego w tej sprawie.

Ks. Roman Nir

OWOC TRZYDZIESTOLETNIJ PRACY NAUKOWEJ KSIĘDZA PRAŁATA ALFREDA SABISCHA

Nauka historyczna otrzymała ostatnio wartościowe dzieło źródłowe, owoc długich wysiłków i dociekań, niezmiernie ważne dla dalszych badań na polu historii Kościoła, mianowicie protokóły sesji kapituły katedralnej we Wrocławiu z pierwszej połowy XVI wieku, wydane dzięki niezmierniej pracowitości i cierpliwości ks. prałata Alfreda Sabischa, który przed 30 latami rozpoczął nad nimi badania.

W zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu znajdują się, z pewnymi lukami, oryginały protokółów z odbywanych sesji kapitulnych od 1500 roku¹ pod ogólnym tytułem: *Acta Capituli*, które stały się przedmiotem starannego opracowania i wydania przez ks. Sabischa.

Pierwszym zaczątkiem tej mozolnej pracy były badania naukowe autora nad monografią historyczną biskupa Baltazara z Promnicy, ordynariusza wrocławskiego. Dzięki pomocy ks. Adolfa kardynała Bertrama mógł on wykonać fotografie protokółów, a później przystąpić do przepisywania tekstu. Usilne prace ks. Sabischa w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, prowadzone w latach 1948—1960, dopomogły uzupełnić teksty, dokonać przeprowadzenia niezbędnych podkładów archiwalnych i uzupełnić literaturę. Władze polskie pozwoliły autorowi w 1960 roku przy wyjeździe z Wrocławia do Bochum zabrać odpisy i uzupełnienia archiwalne. Dzięki tym względom praca mogła ujrzeć światło dzienne, o którą wołano ze strony naukowców już od roku 1900.

Protokóły sesji kapituły katedralnej we Wrocławiu dają obraz ówczesnych czasów i warunków pierwszej połowy XVI wieku, przede wszystkim omówienie spraw kościelnych, ich przeciwności i rozwój. Opracował je i przygotował do druku ks. prałat dr Alfred Sabisch, urodzony 24 lipca 1906 roku, święcony we Wrocławiu 1 lutego 1931 roku, dawniejszy nauczyciel religii w Opolu, prefekt konwiktów studentów w Gliwicach². Protokóły wyszły drukiem w 1972 roku w serii „For-

¹ Bp W. Urban, *Katalog Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. Rękopisy*, Lublin 1965—1968 s. 35—38.

² *Handbuch des Erzbistums Breslau für das Jahr 1942*, Breslau 1942 s. 12.